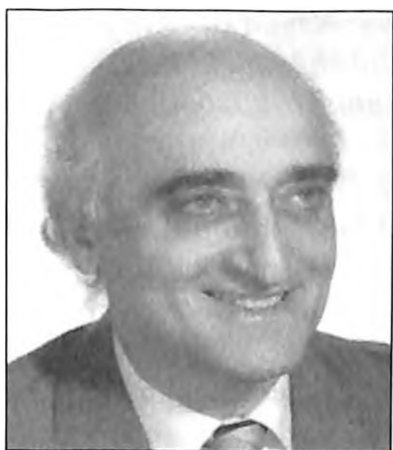

OD LOGORA DO LOGORA

Rođen je 22. avgusta 1927. u porodici trgovaca i industrijalaca u Senti. Osnovnu školu pohađao je u rodnom mestu, gde je osim srpskohrvatskog do svoje desete godine naučio i nemački i mađarski jezik i bio temeljno upućen u jevrejsku religiju i tradicionalni način života.

U aprilskom ratu Senta je pala pod mađarsku okupaciju. Te godine zbili su se tragični događaji.* Ipak, školovanje se moglo nastaviti pa je gimnaziju pohađao u Senti, ali ju je 1943. godine preki-

nuo pošto je bio odveden na prisilni rad u Mađarskoj i u tada nemačkom Banatu.

Marta 1944. usledila je nemačka okupacija, pa je sa sedamnaest godina transportovan u koncentracioni logor Aušvic (Auschwitz), odakle je u leto 1944. premešten u koncentracioni logor Dahau kod Minhena (München). U logorima je radio do najteže iscrpenosti i telesne težine od trideset kilograma.

Po oslobođenju, od strane američkih trupa, 27. aprila 1945, dugo se lečio po bolnicama u Bavarskoj. Po dolasku u Zagreb, završio je osmi razred gimnazije i 1947. godine upisao se na Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Ujesen 1949, navodno zbog simpatija

---

* Novembra 1941. pokretni preki sud u Senti osudio je na smrt vešanjem šest učenika NOR, od kojih su petorica bili Jevreji. Smrtna presuda je izvršena.

prema Staljinovoj političkoj liniji, izbačen je sa studija. Početkom 1950. ponovo je primljen na studije, ali je krajem te godine opet uhapšen i poslat na Goli otok, na teški fizički rad. Pušten je sa robije ujesen 1953. godine. Nastavio je studije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, gde je i diplomirao 1956, a početkom 1957. promovisan je za doktora medicine.

U Zagrebu je stažirao u Vojnoj bolnici i u bolnici „Sveti duh“. Od 1957. do 1960. godine radio je kao lekar dve godine u Bugojnu i dve godine u Livnu. Po povratku u Zagreb (u međuvremenu se oženio i postao otac dvoje dece), specijalizovao je neurologiju i psihijatriju i kao specijalista radio deset godina u bolnici za duševne bolesnike Vrapče u Zagrebu.

Godine 1972. otišao je na rad u Zapadnu Nemačku, gde je, kao specijalista za neurologiju i psihijatriju, radio kao klinički lekar u jednoj bolnici u blizini Frankfurta, do penzionisanja 1990. godine.

Umro je 2003. godine.

U Bačkoj su nama, koji smo sredinom 1943. tamo bili na prisilnom radu, rukovodili mađarski vojnici dok su u Banatu to činili njemački. Radovi su se izvodili uz Tisu. Obično bismo se navečer vraćali u Sentu, a iz Banata su nas također uredno vraćali u Bačku. Tako je to bilo do početka 1944. kada su njemačke trupe zauzele Bačku. Nas su u travnju predali Nijemcima.

Poslije zadržavanja od po nekoliko dana u Segedinu i u Baji, našli smo se na putu za logor. Još nismo znali gdje će nas odvesti. Krenuli smo u pravcu mađarsko-austrijske granice. U Šopronu sam prvi put u životu dodirnuo mrtvacu. Naime, u stočnim vagonima bili smo kao sardine, stješnjeni po stotinu u jednom vagonu. Jedan stariji čovjek je umro. Kao najmlađi, jedan drug i ja bili smo određeni da odnesemo mrtvacu u zadnji vagon kompozicije. Tog mrtvog čovjeka, teškom mukom, smjestili smo na kofere i pakete, kojima je vagon bio gotovo ispunjen. Kad sam se, u pratnji vojnika, vraćao u svoj vagon, vidio sam natpis na zgradi željezničke stanice: Šopron. Pogledao sam ceduljicu na vagonu. Pisalo je odredište: Breslau.

Drugog ili trećeg dana stigli smo na odredište, što smo zaključili po tome što smo morali izaći iz vagona, postrojiti se u jedan red i proći pored „liječnika“ koji su vršili selekciju dizanjem palca – na lijevo ili na desno. Tek kasnije postali smo svjesni da smo stigli u Aušvic

(Auschwitz) i da smo prošli selekciju na život i smrt. Među „liječnicima“ naročito je upadao u oči stasit oficir SS-a koji je, čini se, bio i najmerodavniji među njima. Taj liječnik je bio, kasnije sam saznao, zloglasni doktor Mengele, liječnik-zločinac koji je rukovodio medicinskim opitima u logoru. Ispostavilo se da me je tada osudio – na život!

Pješačili smo dugo uz žicu logora. Tek kasnije sam saznao da su desetine hiljada ljudi bile u logoru u svako doba. Stalno su dolazili novi logoraši a stariji su ispadali iz stroja i bivali ugušeni u plinskim komorama.

Krematorijumske peći su radile danju i noću, dim i vatra su suklljali iz ogromnih dimnjaka. Govorkalo se da to gore ljudi koji su prošli nalijevo. Mnogi od nas nisu u to vjerovali. Mislili smo da tu gore naše stvari koje su nam u koferima i paketima oduzeli odmah poslije selekcije.

U Aušvicu su nas smjestili u logor Birkenau. U svakoj baraci je bilo nekoliko stotina logoraša, uglavnom 4–5 puta više nego šta je trebalo da bude.

Ja sam u logoru Birkenau bio dva-tri tjedna. Odmah po dolasku oduzeli su nam sve lične stvari, uključujući odijelo, veš i druge sitnice. Potpuno goli, satima smo čekali da nas obriju, ošišaju i odstrane svaku dlaku sa tijela.

Posle šišanja i tuširanja dobili smo prugasta kažnjenička odijela (svijetloplave pruge na bijeloj podlozi). Od ličnih stvari ništa nam nije vraćeno.

Spavali smo malo. Ujutro su nas kapoi budili batinama, sadistički, oni isti koji su nas prethodne noći tukli „veslom“, posle čega je više njih umrlo.

Svakog jutra, po izlasku iz barake, viđao sam mrtve ljude kako vise na logorskoj žici, gdje je, istini za volju, stajala daščica sa mrtvačkom glavom i natpisima „Halt“ i „Stoj“. Preko dana gotovo stalno smo stajali na *Apelplacu* (Appelplatz). Po suncu, po kiši i često bos jer su nam kapoi oduzeli svake bolje cipele.

Zahvaljujući mom daljem rođaku koji je bio logorski pisar („Lagerschreiber“) izbjegao sam da mi utetoviraju broj i da me uključe u radni stroj.

Nekoliko dana ostao sam u Birkenau, odnosno u Aušvicu (Auschwitz). Za cijelo to vrijeme nismo ništa ni jeli ni pili. Popiti čašu vode moglo se samo ujutro, za vrijeme umivanja, a hranu je mogao jesti samo onaj koji je bio voljan da jede iz vlastite kape pošto nismo imali ni tanjure (porcije) ni žlice.

Čitavog dana bili smo izloženi maltretiranju kapoa, gotovo bez hrane i pića. Tko se drznuo da u kupatilu popije malo vode, morao je računati sa teškim batinama. Uslijed gladi, već poslije nekoliko dana, često su se mnogi rušili na Appelplatz-u, odakle su ih nekuda odvlačili.

Negdje u maju 1944. godine napustio sam Aušvic. Nalazio sam se u grupi od petsto logoraša koji su u Aušvicu bili u tranzitu, a sada su išli na rad u Njemačku. Nismo znali odredište, vidjeli smo samo da idemo u pravcu zapada. Poslije užasnih prethodno provedenih dana, transport je imao nečeg ljudskog, za razliku od nečovječnog i strašnog postupka u Aušvicu.

Vozili smo se stočnim vagonima. Sada nas je bilo po 50 zatočenika, u vagonu podijeljenom u tri dijela. U središnjem dijelu bila su tri SS-ovca sa puškomitraljezima, a u preostala dva dijela bili smo mi, po dvadeset pet ljudi sa svake strane. Prije ulaska u vagone svako je dobio jednu deku, jednu posudu za jelo, žlicu i suhu hranu za dva dana: kruh, sir, paštetu i salamu. Dobili smo i šalicu za vodu.

Prvi put nakon dva-tri tjedna normalno smo jeli i dobili vodu, a vlak je svakih nekoliko sati stajao na otvorenoj pruzi da bismo mogli da obavimo nuždu.

Put je trajao tri-četiri dana. Jednog jutra smo osvanuli u koncentracionom logoru Dahau (Dachau). Neki od nas znali su to već ranije, jer smo se veoma dugo zadržali u Minhenu (München). Put je prošao bez i jednog incidenta, svi smo bili mirni. SS-ovci su se normalno ponašali prema nama, atmosfera je bila drugačija nego u Aušvicu.

U logoru Dahau rasporedili su nas u barake. Dobili smo i logorske brojeve. Moj broj je bio 71546. Zatočenici su bili obilježeni trokutima na odijelu. Crvenim – politički, zelenim – kriminalci, crnim – saboteri. U početku su Židovi imali crvene trokute, ali su nam kasnije dodali i jedan žuti trokut, tako da smo zapravo imali šesterokraku zvijezdu Davidovu.

Poslije nekoliko dana bili smo prebačeni u vanjski logor, u Kauferingu, gdje smo radili na gradnji baraka za logoraše koji će u velikom broju dospjeti u ove predjele tokom ljetnjih mjeseci. Rad je postajao sve teži. Broj zatvorenika iz Mađarske, Češke, Holandije i Italije se povećavao. Ishrana se iz dana u dan pogoršavala. Radili smo na krčenju šuma, zatim na teškim građevinskim radovima kod firme Leonardo MOLL, Philipp HOLZMANN (Filip Holcman), te na betonskim podzemnim radovima uzduž Romantische Strasse, u pravcu Augsburga.

Ustajali smo već u 4 sata. Na Appellplatzu su se svrstavale radne jedinice. Napuštali smo logor oko 5 sati i vlakovima prebacivani na Buhloje, Landsberg am Leh, gdje smo radili i na željeznici. Na radu smo provodili 12 do 14 sati. Dobivali smo od firme topli obrok. Posao sve teži, a hrana sve slabija. Na poslu su počela maltretiranja. SS-ovci su se na početku držali po strani, ali su TOT-ovci (organizacija TODT, radne brigade) primjenjivali teške kazne nad onima čija je radna snaga popuštala. Kasnije se i SS pridružila svakojakim maltretiranjima.

Radilo se u dvije smjene. Sve češće radili smo noću, na slabo osvjetljenim radilištima. Bilo je sve više žrtava na radu. Pod željeznim šinama stradalo je sve više logoraša. Kada smo se ujutro vraćali u logor, nosili smo po desetak i više mrtvaca, poginulih na radu. Iscrpljeni logoraši su se javljali u ambulantu. Poštede od rada su davane samo na nekoliko dana tako da su logoraši vidno propadali.

Početkom jeseni formirani su prvi transporti za Aušvic. Vršila se selekcija (ali sada u obrnutom smjeru). Logoraši iscrpljeni od gladi, bolesni od dizenterije i kožnih oboljenja, izdvajani su i utovarivani u stočne vagona. Po 80–100 izglednijih kostura vraćalo se u Aušvic, gdje su odmah bili ugušeni u plinskim komorama i bačeni u peći krematorijuma.

U svakoj kompoziciji bilo je po dvadesetak vagona. Iscrpljeni, oslabljeni i bolesni su odvođeni a zdravi i još snažni dolazili su u Dachau i njegove vanjske logore u Kauferingu i Landsbergu am Leh gde su, radeći u teškim uvjetima, bili uništeni poslije nekoliko mjeseci.

Rad u vanjskim logorima bio je nečovječan uslijed neprestanog maltretiranja od strane SS-ovaca i organizacije TOT-a. Radio sam na željeznici, uglavnom na vanjskim montažama. Jedno vrijeme smo gotovo svakodnevno radili pod jakom stražom (nitko nam se nije smio približiti) na minhenskom glavnom i teretnom kolodvoru, na pravcima koje su američki i britanski bombarderi razorili. To su bili veoma opasni radovi. Često smo morali nositi naše mrtve natrag u logor.

Unatoč tome, svaki zatočenik se može sjetiti poneke ljudske geste. Radeći na teretnom kolodvoru među kolosjecima i ja sam doživio da jedan stariji bračni par svakog popodneva dolazi sa malim paketićem kojeg je ostavljao na kolosjeku. SS-ovac je gledao ustranu dok sam dizao paketić u kojem je bio kruh, kolači i po koja jabuka. Tako je to trajalo nekoliko dana, dok nas nisu premjestili na drugi rad.

Bilo je i drugačijih, neprijatnih doživljaja. U Landsbergu smo doživjeli da nas, pod rukovodstvom svog učitelja, učenici napadnu kamenjem. Čak su SS-ovci morali pucati u zrak da bi rastjerali te dvanaestogodišnje-trinaestogodišnje pripadnike organizacije Hitlerjugend – Hitlerove omladinske organizacije.

U istom gradu, u istom zatvoru u kojem je svojevremeno Hitler izdržavao zatvorsku kaznu, početkom dvadesetih godina 20. stoljeća, pri istovaru krumpira u podrum, skoro sam se ugušio dok sam morao da pravim mjesta za krumpir. U zadnji čas sam bio spašen.

Kapoi koji su nas uz TODT-ovce i SS-ovce tjerali na rad većinom su bili sadisti kao i njihovi naredbodavci. Naravno, kao i svi, i mi smo povremeno imali dobre kapoe, koji su se trudili da nam bar malo olakšaju život. Sjećam se tako „zelenog“ (sa zelenim trokutom) kapoa. Zvao se Paul, vodio je komandu Franke 2 (rad na željeznici). On se samo prikazivao da nas tuče i tjera na rad, a u stvari nikada nikog nije niti dodirnuo štapom, samo je vikao i prijetio dok je SS-ovac bio u blizini, inače nas je bodrio gdje god je mogao: „Junge nur aushalten“ (Mladiću, samo izdržati!).

Jesen 1944. godine brzo je prešla u zimu. Većina logoraša imala je na nogama cipele koje su propuštale vodu. Radilo se u teškim uvjetima, kiša je „natapala“ svakog logoraša. Dolazilo je do teških prehlada. Svi su gladovali. Većina je sigurno išla prema stanju koje je logorskim žargonom nazivano *Muselmanom*, kada se javljaju teške avitaminoze, distrofije, kada dizenterija hara, kada je mnogo bolesnih i umrlih. Sastavljaju se do kasne jeseni transporti slabih i bolesnih za Aušvic, direktno u plinske komore.

Pješačili smo po 10–15 kilometara, idući na rad. Smrzavali smo se. Zbog hrane su se mnogi izlagali opasnostima. Vidjela su se uz žicu tijela smrznutih ljudi, kažnjenih zbog krađe hrane. Takođe, zbog krađe hrane mnoge su objesili, mnogi su ostavljeni vani goli i smrznuli se.

Na sve strane samo teški rad, za one koji to još mogu. Drugi gladiju, oslabljeni i bolesni. Za Aušvic se više ne sastavljaju kompozicije. Umire se „prirodnim“ putem. Meni su se smrznuli nožni prsti.

Jedno vrijeme nisam mogao hodati. Prijatelji su me vukli sa sobom u radni stroj. Paul, „zeleni“ kapo, je pomagao. Slabost i iscrpljenost su i od njega jači. Javljam se u ambulantu. „Doktor“ me izbacuje na snijeg. Ležim u dubokom snijegu, nepokretan. Mislim na sliku koja mi je ostala kada sam poslednji put radio u Minhenu. Stajao sam na

pruzi na nadvožnjaku. Dolje se prostirala ulica. Ulicom su išli, u uniformi Vermahta (Wermacht), starci, sakati, bez ruke, noge, mladići, ili su to djeca? Jedva se i njihova kolona kreće. Kad Vermaht ovako izgleda, mislio sam, valjda ni rat neće još dugo trajati! Tko li će ove muke preživjeti?

Možda je trebalo i ostati i smrznuti se u tom snijegu!

Dobar anđeo se i meni prikazao. Bio je to postariji doktor Segal. Pitao me je nešto. Pošto nisam odgovarao, zvao je dva bolničara. Oni su me unijeli u ambulantu kojom je dr Segal upravljao. Proveo sam četiri tjedna u njegovom reviru (odjelu). To me je spasilo. Tu, u bolnici, doživio sam i zadnju selekciju. I opet lično dr Mengele. Međutim, sada me je on osudio na smrt! Aušvica više nije bilo, osuđen sam da ostanem u logoru broj 4, Vernichtungslager (logor za uništenje).

Bili smo u barakama, zemunicama, u blatu. Na daskama su ležali teški bolesnici. Uveliko je vladao pjegavi tifus. Ljudi su vikali, plakali. Ležali su u smradu i prljavštini. Bili su slabi, iscrpljeni, bolesni i, gotovo svi, djelomično ili potpuno, nepokretni.

Odavde se nije izlazilo na prebrojavanje. Kapoi su nas jednom dnevno prebrojavali. Naravno, najviše je bilo mrtvih. Živima su davali neku oskudnu hranu. Ljudi su gladni umirali.

Za poslednja dva-tri tjedna, svi logoraši su spali na 30–40 kilograma težine. Svi su manje-više imali teške kožne infekcije. Svrab, stjenice, uši, čireve po cijelom tijelu, izgladnjeli kosturi u krpama i u praznim cementnim vrećama zamotani, gotovo mrtvaci.

Početkom travnja započelo je proljeće. Sve se više umiralo. Sunce je ipak mamilo van. Hodati nisam mogao, puzao sam. Na krovu barake zelenila se trava. Uspjevali smo dopuzati do te svježje, proljetne trave i jeli smo je slasno.

Jednom, dok sam na suncu dopuzao do trave, sa mnom je puzao i došao po travu jedan rumunjski književnik. Nije bio u boljem stanju od mene. Razgovarali smo, kao obično, o vanlogorskom životu. On još nije bio izgubio svaku nadu. Govorio je, istina slabim glasom, ali govorio je optimistički. Ležao sam na suncu i grickao travu. Moj supatnik je utihnuo. Dosta dugo nije govorio... Dopuzao sam bliže i ustanovio da je mrtav. Plakao sam za njim kao malo dijete.

Koncem travnja kolaju vijesti o skorom uništenju logora i likvidaciji zatočenika. Oko dvadesetog aprila započinje transport nepokretnih logoraša u centralni revir u glavnom logoru Dahaua.

Rano sam se probudio. Izdaleka se čuje topovska paljba. Amerikanci više nisu daleko. Nas, koji nismo mogli više hodati, pobacali su na neka kolica. Kolicima su nas prebacili do nekog pomoćnog teretnog kolodvora. SS-ovci su nas rasporedili po vlakovima. Putovali smo vlakom oko jedan sat. Onda pada naredba: „Svi van iz vagona!“ Kosturi se jedva miču, ali mnogi ipak napuštaju vagone.

Razmilili smo se po nekoj velikoj livadi. Počela je paljba iz puškomitraljeza. Mnogi padaju mrtvi, mnogi su ranjeni. I ja sam ranjen, gelere sam dobio u desnu ruku. Ležim na zemlji, ne mičem se. Paljba je prestala. SS-ovci su otišli. Neki bolničar zavija ranjenike. I meni je papirnatim zavojem zavio rane na ruci. Totenkommando (rad kod mrtvaca) prebacuje nas u vagone: mrtvi, ranjeni, svi zajedno. Vlak kreće natrag, u logor. Svi smo već kosturi. Dosta brzo, jedan za drugim, logoraši su umirali. Izgleda da ne rade više ni krematoriji za spaljivanje mrtvaca. Leševi se naslanjaju jedni na druge kao drvene cjepanice.

Te su slike vidjeli Amerikanci kada su 27. aprila 1945. godine ušli i oslobodili logor Dahau.

Mene bacaju na gomilu mrtvaca. Dolaze bolničari i bacaju me na kolica. Dovoze me u bolnicu, pod tuš. Dobio sam čist veš. Ležim u krevetu, nitko se više za mene ne brine. Ujutro doznajem da su Amerikanci oslobodili logor. Ležim apatično, ne mogu se ni veseliti. Što znači da sam preživio? A koliko mrtvih sam vidio? Koliko ih je koji ovaj čas nisu doživjeli? Amerikanci su bacali hranu, većinom u konzervama. Mnogi koji su se kretali jeli su halapljivo, i umirali. Nitko ne zna zašto je jedan preživio a drugi nije.

Ležao sam i polako umirao. Čak sam čuo da su logorski liječnici koji su raspoređivali bolesnike po odjelima rekli: „Er stirbt“ (On umire). No, opet se pojavio anđeo, ovaj put u liku dr Nikolića, liječnika pukovnika, vjerovatno ratnog zarobljenika, koji je bio poslat da spašava Jugoslavene po njemačkim koncentracionim logorima. On me je, u dogovoru s američkim liječnicima, poslao u američku bolnicu.

Dva mjeseca je potrajalo dok sam ponovo stao na noge. Mjeseci-ma sam se oporavljao u bolnici a poslije u sanatoriju.

Najteže mi je bilo kada sam saznao da mi je cijela porodica uništena, osim jedne sestre.

Bio sam slobodan. Imao sam osamnaest godina.

Unatoč svemu, i apatija je polako popuštala. Počeo sam razmišljati o povratku. Kamo i kako, to još nisam znao.